

порушенням реалізації “життєвих ролей”. У цьому разі особливі освітні потреби можуть бути зумовлені проблемами соціокультурних факторів (виховання поза сім’єю в державних інтернатах, спецшколах, спецустановах, сироти, жертви несприятливих умов соціалізації, соціально дезадаптовані особи, наркомани і т.ін.).

Поняття про людей з особливими освітніми потребами (“Children with Special Needs”) почало з’являтися у країнах Західної Європи і США ще на початку 90-х років минулого століття [5]. Його зміст стає для традиційної педагогіки ніби закликком для пошуку “обхідних” шляхів у вирішенні завдань всебічного розвитку осіб, які в умовах норми досягаються усталеними в культурі способами виховання формами масової освіти з метою поліпшення якості життя і достойного виживання.

Головними причинами все ще недостатньої уваги до студентів з особливими освітніми потребами виступають: неготовність суспільної свідомості визнати необхідність у створенні для цієї категорії людей умов для реалізації прав “рівної особистості”; відсутність спеціалізованих споруд у навчальних корпусах (пандусів, перехідних рекреацій для візочників тощо; зручних туалетів, місць для сидіння в навчальних аудиторіях, технічних пристроїв і засобів допомоги, обладнання та інвентарю, пристосованих саме для тих людей, які мають порушення сенсорної системи, пересуваються у візках, на милицях тощо); відсутність комплексних рішень в архітектурно-будівельних елементах, складність проїзду в міському транспорті; відсутність професійних організаторів і методистів зі спеціальною підготовкою; недостатня мотивація в самих інвалідів щодо самовдосконалення й самоствердження, виховання самодисципліни та ін.

Висновки. Освітні заклади на рівні міністерств і обласних відділів повинні визнати за необхідне: 1) забезпечити умови для залучення й адаптації інвалідів в будь-які заклади вищої професійної освіти як соціально повноправних особистостей; 2) розширити поле навчального соціуму для юнацтва і молоді, які втратили або тимчасово мають знижену працездатність.

Сучасні наукові уявлення вивчення запитів, актуальних і потенційних можливостей, перспектив особистісної реалізації молоді дають змогу виокремити для різних категорій осіб з порушеннями психофізичного розвитку особливі освітні загальні запити до відповідних органів і служб:

1) в аспекті часу — початок спеціальної освіти (залежно від того, в якому віці виникла хвороба і як вона впливає на стан здоров’я, мотивацію та можливості здобувати освіту, включаючи самоосвіту взагалі);

2) в аспекті змісту освіти — форма навчання (включаючи і дистанційну, але пам’ятаючи, що цією формою навчання неможливо замінити живого спілкування, якого так бракує хворобливим людям), вид освітньої спеціалізації, подовженість терміну навчання залежно від успішності засвоєння навчальної програми, проходження навчально-професійної практики у спільних групах зі здоровими студентами;

3) наявність у навчальному закладі елементарних умов навчання для молоді неоднакового рівня підготовки, диференційованих соціальних

можливостей і різного стану здоров’я (спеціальне побутове обладнання, технічні пристрої, гігієнічно-профілактичні кімнати, рекреації та ін.);

4) розподілення й працевлаштування студентів з особливими потребами після закінчення вищого навчального закладу.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Амосов Н.М.* Энциклопедия Амосова. Алгоритм здоровья. Человек и общество. — М.: АСТ; Донецк: Сталкер, 2002. — 590 с.
2. *Здоровье студентов* / Под ред. Н.А. Агаджаняна. — М.: Изд-во РУДН, 1997. — 200 с.
3. *Тойнби Ар. Дж.* Цивилизация перед судом Истории: Сб. / Пер. с англ. — М.: Айрис Пресс Рольф, 2002. — 592 с.
4. *Sigerist H.E.* Medicine and Human Welfare; “Health”. — New Haven London: Yale University Press, Oxford University Press, 1941, P. 53-104;
5. *Wall S.* Neutrality and responsibility // J. of philosophy. — N.Y., 2001. — Vol. 98. — № 8. — P. 389-410.

УДК 027.6—056.262

А.В. ЛИТВИН

УЧАСТЬ БІБЛІОТЕК У ПРОЦЕСІ КОМПЕНСАЦІЇ СЛІПОТИ ТА СОЦІАЛЬНОЇ РЕАБІЛІТАЦІЇ ЛЮДЕЙ З ОСОБЛИВИМИ ПОТРЕБАМИ

Проанализирован опыт работы специализированных библиотек для людей с нарушением зрения. Подчеркнута социальная роль, которую выполняют специализированные библиотеки в оказании им помощи.

The paper sums up the experience of specialized libraries for the blind. The role of the special libraries in the support of the disabled users is emphasized.

Зміни, які відбуваються у нашому суспільстві, ставлять нас в умови, коли ми вже не можемо не помічати проблем, пов’язаних з життям та діяльністю людей з особливими потребами. До їх числа ми можемо віднести бібліотечно-інформаційне обслуговування незрячих або слабозорих. Спеціалізовані бібліотеки для такої категорії читачів створювалися в Україні як установи, основним напрямком діяльності яких є сприяння їх реабілітації та інтеграції у суспільство.

У новому тисячолітті, тисячолітті новітніх технологій, завдання бібліотек, в тому числі спеціалізованих, — знайти своє місце і роль у новоствореному “інформаційному суспільстві”, вимогами якого є максимальне забезпечення технічними засобами, чим наші бібліотеки, на жаль, похвалитися не можуть. Зрозуміло, що суспільству, яке переживає далеко не кращі часи, дедалі складніше підтримувати бібліотеки на належному рівні, і тому вони ще не посіли належного їм місця у комплексі реабілітаційних заходів.

Мета нашого дослідження — визначення ролі бібліотек у процесі компенсації сліпоти та соціальної реабілітації людей із вадами зору. Проводячи дослідження, ми використовували досвід роботи спеціалізованих бібліотек України, Росії в процесі компенсації сліпоти шляхом використання усних, наочних, друкованих форм пропаганди літератури і застосування нових технічних засобів.

Означеному питанню приділялося багато уваги на міжнародних конференціях “Крим—2000” і “Крим—2001”. Так, у публікаціях А.Д. Макєєвої, М.П. Коновалової узагальнений досвід роботи спеціалізованих бібліотек для незрячих, а саме вирішення питань їх автоматизації та інформатизації на сучасному етапі, використання тифлотехнічних засобів, організація реабілітаційних заходів. На жаль, на цих конференціях переважно репрезентувались статті зарубіжних авторів.

Новим у розвитку бібліотек на сучасному етапі є трансформація бібліотек у центри інформації, освіти, реабілітації для людей з особливими потребами. Формування таких центрів є передумовою для створення бібліотек нового типу, адже бібліотека може і повинна стати вікном у світ для таких людей.

Проблеми інваліда за зором не обмежуються медичним аспектом, більшою мірою вони є соціальними проблемами нерівних можливостей. Саме тому спеціалізовані бібліотеки своєю соціальною роллю убачають у створенні нових можливостей для інвалідів за зором в їх соціокультурній реабілітації, постійно доповнюючи свою діяльність новими напрямками, формами роботи і збагачення змісту культурно-дозвіллевої діяльності [5].

Найважливішим аспектом під час оволодіння інформацією людьми з глибоким порушенням зору є можливість здійснювати це самостійно. Тільки за такої умови стає можливим всебічний розвиток особистості, розкриття її інтелектуального потенціалу, оволодіння нею певних професійних навичок.

Відомо, що значна частина інформації (70—80%) людина отримує через зорову систему. Порушення зору суттєво ускладнює процес пізнавальної діяльності. При цьому відбувається об'єднання чуттєвого досвіду, зменшується кількість уявлень, виникають специфічні особливості у формуванні образів і понять. Будь-який дефект, в тому числі й втрата зору, створює, як відомо, стимули для процесів компенсації. „Компенсація сліпоти, — зазначається в [7], — є складним процесом перебудови життєдіяльності людини під час глибоких порушень або втрати зору внаслідок спадкових факторів, перенесених захворювань або травматичних пошкоджень”.

Сучасні дослідження психологів, фізіологів та офтальмологів засвідчують,

що в умовах спеціального навчання в тій чи іншій сфері компенсуються майже всі порушені функції, причому компенсація недостатності психічних функцій (наприклад, розвиток сприйняття) у ряді випадків тягне за собою фізіологічну компенсацію (наприклад, поліпшення зорових функцій). Компенсація залежить від фізіологічних особливостей людини, його віку: чим швидше починається компенсаторне пристосування, тим успішніше воно проходить. Важливу роль відіграють вольова установка (свідома спрямованість на компенсацію), характер дефекту, побічні дефекти, фактори зовнішнього оточення, соціальні умови.

У результаті багаторічних досліджень у тифлопсихології сформувався погляд на компенсацію як на процес відновлення або заміщення порушених чи втрачених функцій. В основі складного механізму цього процесу лежить перебудова організму, регульована центральною нервовою системою, завдяки чому автоматично включаються біологічні компенсаторні функції. При виключеному зоровому аналізаторі навколишнє середовище продовжує свій вплив на організм через інші органи чуттів, внаслідок чого незрячий має змогу створити своє уявлення про навколишній світ. Надзвичайно велике значення для незрячих мають слух, нюх, відчуття, на використанні яких базується реабілітаційна робота з компенсації сліпоти [4].

Значну роль у компенсації відіграє свідомість. Людина відновлює порушену рівновагу не тільки з природним, а й з соціальним середовищем. А це можливо лише за умови усвідомлення дефекту, його наслідків і тих завдань, які постають перед особистістю. Найбільш конкретна роль свідомості у переборенні дефекту та його наслідків проявляється в людей, які повністю чи частково втратили зір у зрілому віці.

Людина володіє найдосконалішими компенсаторними можливостями. Шляхом накопичення життєвого досвіду і проведення спеціальних заходів навчально-виховного характеру в людей з особливими потребами виробляються різноманітні навички з орієнтації у складній обстановці. Люди з цілковитою втратою зору переважно пристосовуються до життя в нових умовах, а іноді навіть досягають у ньому значних успіхів.

Особливо важлива спеціальна виховна робота, що спрямована на розширення інтересів незрячих, оскільки розвинений інтерес — потужний засіб у навчальній і трудовій діяльності. Він допомагає інвалідам за зором долати труднощі, які виникають при оволодінні знаннями, вміннями, навиками, необхідними у житті. Збагачення свідомості людей з дефектами зору різноманітними враженнями, забезпечення їх діяльності технічними засобами дає можливість ефективного і успішного пізнання.

Бібліотеки, які обслуговують людей з особливими потребами, повинні залучати їх до світу книг, організовувати читання, компенсуючи таким чином відсутність зору [2].

Меті компенсації порушених зорових аналізаторів служать різноманітні форми і методи роботи з читачами. Своєрідність засобів і типів виховання незрячих і слабозорих, особливості їх пізнавальної діяльності зумовлюють специфіку усних,

наочних і друкованих бібліотечних форм пропаганди літератури й індивідуальної роботи. Розглянемо деякі з особливостей цих форм.

Найбільшого поширення у спеціалізованих бібліотеках дістали усні форми і методи, оскільки вони розраховані на слухове сприйняття. За допомогою слуху незрячі отримують до 50 % інформації про навколишній світ. Компенсаторна функція мови проявляється в тому, що вона уточнює, корегує й спрямовує чуттєве пізнання незрячих. На основі мовних пояснень, що підкріплені доступними для сліпих емпіричними даними, а в осліплених, крім того, збереженими зоровими образами, особи з дефектами зору отримують уявлення про безліч недосяжних для їх сприйняття предметів і явищ дійсності. „Той факт, що сліпий може виробляти практично адекватні зрячим, абсолютно конкретні поняття про ті предмети, які він не може сприймати зором, є фактом першочергової важливості для психології і педагогіки сліпого”, — писав Л.С. Виготський [1, с. 213].

Компенсаторна функція мови не вичерпується пізнавальною діяльністю. Велике значення мови у формуванні особистості незрячого взагалі. Тільки завдяки мові він може підтримувати контакти з суспільством і орієнтуватись у ньому, залишатися його повноправним членом, брати участь у трудовій діяльності.

Використання усних форм і методів під час роботи з незрячими читачами дає змогу рекомендувати літературу (бесіди, бібліографічні огляди), надавати інформацію з усіх галузей знань (голосні читання, лекції, прослуховування „розмовляючих” книг), висловлювати свою думку про прочитане (конференції, диспути), організувати зустрічі з цікавими людьми (вечори зустрічей, усні журнали). Саме тому вони використовуються різними категоріями читачів. Такі заходи, як тематичні вечори, вечори питань і відповідей та ін., мають виховний ефект, посилюють активність людей з особливими потребами, сприяють їх соціально-психологічній адаптації.

З-поміж усних форм важливе місце відводиться голосним читанням, які використовуються як під час індивідуальної роботи, так і в процесі роботи з певними групами (гурток голосного читання). Для організації читання у спеціалізованих бібліотеках має передбачатись штатна одиниця читця. Його послугами може користуватись будь-який незрячий читач. Читець знайомить незрячих із новими надходженнями, актуальними статтями з періодичних видань, навчальною, професійною літературою плоскодрукованого шрифту. Під час голосного читання бібліотекар має змогу безпосередньо спілкуватися із читачами, бачити їхню реакцію та пояснювати значення складних термінів, понять, відповідати на запитання, що виникають у слухачів. Останнім часом намітився диференційований підхід до формування складу гуртків, а саме урахування загальноосвітнього рівня, начитаності та інтересу до певної тематики.

Різноманітністю голосних читань є читання бібліотекарем книг і статей, трансляція магнітофонних записів по радіовузлу для всіх читачів бібліотеки.

Використанню різноманітних форм усної пропаганди сприяють клуби і

об'єднання за інтересами. Вони дають змогу широко використовувати лекції, бесіди, бібліографічні огляди, обговорення та ін.

Переваги усних форм в їхній рухливості, динамічності, можливості легко використовувати їх не тільки в межах бібліотеки. Усні форми і методи, поряд з інформаційною, пізнавальною, виховною функціями, виконують і естетичну. В цьому плані спеціалізованими бібліотеками значна увага приділяється збагаченню заходів музичними ілюстраціями, художніми текстами. Вдало підібраний музичний твір, віршований текст, уривок із художнього твору до літературно-музичного вечора, засідання клубу за інтересами, допомагають створити усному журналу не тільки певний емоційний настрій, але й компенсувати дефекти зору [3]. Це тим важливо, що сліпі та слабозорі володіють гарним музичним слухом, відчувають і розуміють музику. Враховуючи це, спеціалізовані бібліотеки створюють клуби любителів музики, котрі використовують для пропаганди літератури з мистецтва, організують зустрічі з виконавцями, композиторами, акторами. Включення поетичних творів як складових елементів в усні форми масової роботи сприяє розвитку уяви, збагаченню чуттєвого досвіду сліпих та слабозорих.

Корекції наслідків порушення зору також сприяє комплексне використання живої мови, художнього слова і музики. Такі форми, як літературно-музичні вечори, засідання любителів клубів і об'єднань, дають змогу об'єднати ці засоби. Розповідь бібліотекаря чи учасника заходу, приміром, про творчість поета, виконання віршів чи пісень, написаних на слова даного автора, бібліографічний огляд поетичних збірок не тільки надають слухачам нову інформацію, поглиблюють інтерес, але й сприяють неформальному засвоєнню знань, створенню емоційного настрою.

Використання технічних засобів — комп'ютерної техніки, магнітофонів, програвачів, місцевих радіовузлів — значно розширило можливості використання усних форм і методів.

Радіовузли дали змогу надавати незрячим найрізноманітнішу інформацію, оперативно знайомити їх з новинками суспільно-політичної, природничої, художньої літератури. По радіовузлу проводяться бібліографічні огляди, читаються книги та статті, організовується прослуховування магнітних записів, береться інтерв'ю в активних читачів, проводиться поінформовування про заходи, що проводяться в бібліотеці, діючі книжкові виставки тощо.

За допомогою звукозаписів слабозорі отримують уявлення про предмети, явища навколишнього світу, твори мистецтва, які неможливо сприйняти безпосередньо.

Ефективність усних форм і методів пропаганди літератури багато в чому залежить від того, наскільки їх зміст відповідає вимогам сьогодення, інтересам читачів, характеризується новизною. Обов'язковою умовою є диференційоване використання форм і методів у роботі з окремими читацькими групами. Наприклад, важливо враховувати, що диспути, клуби за інтересами, поетичні вечори популярніші в молодіжному середовищі, гуртки голосних читань активніше відвідуються старшим поколінням.

Велике значення має емоційність, образність і виразність подавання матеріалу для читачької аудиторії незрячих. З огляду на це, постають певні вимоги до культури мови бібліотекаря спеціалізованої бібліотеки. Він повинен володіти чіткою дикцією, правильною, грамотною мовою, вмінням зрозуміло, логічно формулювати та висловлювати власні думки [7].

У деяких незрячих і слабозорих спостерігається певне відставання в розвитку образної сфери в цілому і наочно-образного мислення зокрема. Організація наочної пропаганди у бібліотеках для сліпих може мати і педагогічну мету — сприяти незрячим читачам у розширенні сенсорної основи пізнавальної діяльності.

Як в масових, так і в спеціалізованих бібліотеках використовуються такі наочні форми, як книжкові виставки, тематичні полицьки, бібліотечні плакати, альбоми. Особливості читачького контингенту визначають специфіку наочних форм: вони розраховані як на зорове, так і тактильне сприйняття. Слабозорі та читачі із залишковим зором для ознайомлення з наочними формами використовують дефектний зір. Враховуючи його, виставки, бібліотечні плакати оформлюються з урахуванням охорони слабого зору. Важливими вимогами є відсутність різких контрастів (наприклад, для чорних силуетних зображень тло робиться не білим, а світло-жовтим чи світло-зеленим), підсилюється чіткість літер, малюнки не перевантажуються дрібними деталями, написи виконуються збільшеним шрифтом [8].

Наочність у тотально сліпих забезпечується тактильно-руховим апаратом, який відіграє вагомую роль у компенсаторному процесі. Відмічаючи значення дотику для пізнавальної та трудової діяльності незрячих, І. Сеченов писав: "...Рука, яка торкається до зовнішніх предметів, дає сліпому все, що дає нам око, за винятком кольорів предметів і відчущання далі, за межами лінії руки" [6, с.551].

Через відсутність зорового аналізатора незрячі не можуть "бачити" різноманітні виставки, бібліотечні плакати, тематичні полицьки та ін., які оформлені в бібліотеці. Тому обов'язковим є ознайомлення незрячих читачів із діючими в бібліотеці індивідуальними формами, наприклад, індивідуально, через радіовузол, гуртки голосного читання. "Сліпий може користуватися оком іншої людини, чужим досвідом як знаряддям зору", — зазначав Л.С. Виготський [1, с. 73].

Другою умовою того, щоб книжкові виставки, тематичні полицьки "працювали", є постійне місце їх розташування. Про зміну місця обов'язково слід повідомити читачів.

Третя вимога до оформлення наочних форм — це те, що на них має бути виставлена література всіх видів видань, яка є у фонді бібліотеки. Обов'язковими є також написи. Вони мають бути виконані двома шрифтами: плоскодруктованим та рельєфнокрапковим. Потрібні також записи на магнітну плівку розділів книжкової виставки, огляду розташованих на ній книг. Засоби наочної пропаганди, написи на них розміщуються таким чином, щоб незрячим було зручно читати їх за допомогою дотиків.

Реалізація реабілітаційної функції спеціалізованими бібліотеками, їх цілеспрямована допомога в компенсації сліпоти неможливі без комплексного використання усних, наочних і друкованих форм пропаганди та керівництва читанням. Тільки при вмілому поєднанні слова, технічних засобів, рельєфних посібників, системи Брайля можливе сприяння незрячим читачам у переборенні недоліків, викликаних їх порушеннями зору. Комплексне використання усіх засобів сприяє розвитку й використанню незрячими збережених аналізаторів: залишкового зору, слуху, відчуття.

Спеціалізовані бібліотеки повинні зайняти належне їм місце у комплексі реабілітаційних заходів, залишаючись доступними для людей з вадами зору, забезпечуючи їм гарантований набір послуг.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Виготський Л.С.* Собрание соч.: В 6 т. I.5. Основы дефектологии: — М.: Педагогика, 1983. — 366 с.
2. *Диянская Г.П.* Библиотечное обслуживание инвалидов на новый уровень // Библиотечное ведение. — 1995. — № 4-5. — С.20-23.
3. *Диянская Г.П.* Российский опыт библиотечного обслуживания инвалидов по зрению, состояние и перспективы // Науч. и техн. б-ки. — 2000. — № 5. — С. 51-52.
4. *Литвак А.Г.* Тифлопсихология: Учеб. пособие. — М.: Просвещение, 1985. — 206 с.
5. *Макеєва А.Д.* Соціальна роль бібліотек для сліпих у підтримці освіти незрячих у Росії // 8-ма Міжнародна конференція "Крым — 2001". — К., 2001. — Т.2. — С.922.
6. *Сеченов И.М.* Избранные произведения. Т. 1. Физиология и психология. — М.: Изд-во АН СССР, 1952. — 772 с.
7. *Справочник по тифлологии /* Под ред. В.М.Акимушкина, И.С.Моргулиса. — К., 1988. — С. 24.
8. *Шапошников А.* Библиотечное обслуживание инвалидов: история, современность, тенденции. — М.: МП"Оптимист", 1992. — 210 с.